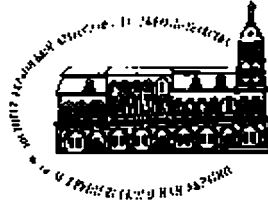

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ
Віталій ТЕЛЬВАК • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 22

НАРИС ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Серія
МОНОГРАФІЧНІ ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення
України за програмою «Українська книга» 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники – Ігор ГИРИЧ, Валентин КАВУННИК

Автор передмови – Валентин КАВУННИК

Упорядкування листів до «Додатків» – Валентин КАВУННИК, Світлана ПАНЬКОВА

*Підготовка текстів різних видань «Очерка истории украинского народа» –
Валентин КАВУННИК, Георгій ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ*

Переклад з російської мови на українську – Лариса БІЛИК

Переклад висловів іншомовного походження – Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

© Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С. Грушевського
НАН України, 2015
© Кавунник В., передмова, 2015
© Видавництво «Світ», дизайн та художнє
оформлення, 2015

II. ЗАГАЛЬНІ РИСИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ. РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПЛЕМЕН

Історія народу губиться у «мороці віків», як казали у добрі старі часи, — у зародкових стадіях відокремлення й формування народності в окрему географічно-етнографічну, а потім національну особину. Історія намагається простежити цей процес, вивчити ті умови, в яких відбувалася еволюція цієї особини, проникаючи так глибоко в її минуле, як тільки може проникнути. Ще недавно історія народів починалася з перших історичних, писаних відомостей про них; тепер молоді науки, археологія з антропологією, порівняльна етнологія та соціологія й порівняльне мовознавство (глоттика) розширили історичний горизонт далеко за цю границю. Щоправда, за сучасного стану цих дисциплін нелегко відібрати з повідомлюваного цими науками те, що має бути введене в історію українського чи іншого народу для роз'яснення її перших стадій: надто багато тут іще хиткого, не усталеного; але, незважаючи на ці труднощі, історик ніяк не може знехтувати результатами цих наук там, де йдеться про темні й без них зовсім недоступні доісторичні періоди еволюції народу та його території.

Порогом історичних часів для українського народу можна прийняти IV ст. нашої ери, коли ми маємо відомості, які можемо прикласти спеціально до нього. До цього часу ми можемо говорити про українські племена лише як про частину слов'янської групи племен, а їхню еволюцію можемо вивчати не в її розвитку, а в результатах, до яких дійшли вони в момент остаточного відособлення окремих слов'янських груп. Порівняльне мовознавство вивчає ці результати довгої низки віків доісторичного життя за лінгвістичними даними, а факти археології та етнографії і більш пізні історичні відомості дають змогу контролювати й доповнювати його висновки.

Розселення українських племен на їхній нинішній території збігається з початком їхнього історичного життя. Століття, що безпосередньо слідує за розселенням, готують державну організацію, історія якої становить головний зміст першого періоду історичного життя українського народу¹. Зусиллями кийівської династії та дружини були з'єднані в одне ціле, в один політичний організм, хоча й на нетривалий час, всі українські племена, всі частини української території, і ця політична єдність надала нових спільних рис культурі та суспільним відносинам усього українського населення. Найважливіше значення мали поширення християнства, яке упродовж подальших сторіч поступово проникало в масу народу та впливало на його побут і світогляд, і поширення принесеної разом із християнством візан-

¹ Його представлено у розд. V—VIII цієї книги.

тійської освіченості й культури київського права та ін. У сфері економічних і суспільних відносин цей період позначається такими рисами, як поділ суспільства на дружину й громаду, утворення купецько-боярського капіталістично-землевласницького класу, потужний розвиток (а згодом занепад) торгівлі та промисловості і т. ін.

В середні десятиліття остаточно завмирає самостійне державне життя в українських землях і вони входять до складу двох сусідніх держав: Вел. князівства Литовського і королівства Польського. Цей факт відкриває собою другий, перехідний період¹. У сфері культурних відносин західні впливи отримують рішучу перевагу над візантійськими, у сфері економічній дедалі прискорюваним темпом іде формування вищого, привілейованого класу і повне економічне та юридичне поневолення ним маси. Разом із тим, цей привілейований клас усе рішучіше віддаляється від маси народу у культурному й національному відношенні; антагонізм маси стосовно урядової та привілейованої меншості, що існував, звісно, й у попередній час, тепер загострюється національною та релігійною ворожнечею. Все це готує конфлікт, який проривається наприкінці XVI ст. у південно-східній Україні, завдяки її колонізаційним умовам.

Історія боротьби народу з ненависним суспільним та економічним ладом, спрямованої на повалення його й реформу суспільних відносин згідно з народним ідеалом суспільної справедливості, становить зміст третього періоду². Боротьба економічного та суспільного характеру поєднується з боротьбою релігійною та національною; завдяки цьому вона охоплює собою надзвичайно широке коло інтересів і просякає згори донизу всі суспільні класи. Її ареною слугує, головним чином, Східна Україна. Тут політичний, суспільний та економічний устрій зазнає повної перебудови. Національна свідомість доходить до небувалої ще напруги; надзвичайного розвитку досягають релігійні інтереси, що значною мірою збігаються з національними й навіть покривають їх через цей збіг. У Західній же Україні, за реакцією, прискореним темпом іде у тому ж напрямку суспільний і культурний процес. Кінець кінцем, боротьбу програно народом і у Східній Україні, й під всезагальною реакцією затихають наприкінці XVIII ст. її останні відголоски.

Кажучи старою історіософською термінологією, це була теза й антитеза, що синтезувалися в минулому столітті українського відродження, яке викликало до нового життя народні прагнення й з'ясувало їх у світлі прогресивних ідей сучасного культурного руху. Засвоєні новою україн-

¹ Розд. IX–XIII цієї книги.

² Розд. XIV–XXI подальшого викладу.

ською інтелігенцією, що виростає під прогресивним впливом Заходу, вони синтезуються з національними, політичними та суспільними традиціями бурхливих століть попереднього періоду, і місце старої збройної боротьби займає боротьба культурна, в ім'я здійснення суспільних і національних ідеалів, які пов'язують в одне ціле маси народу з цією новою інтелігенцією.

^{IV, 18} Нове українське відродження XIX ст. викликає до нового життя народні прагнення попередніх віків, з'ясувавши їх в освітленні прогресивних ідей сучасного культурного руху. Засвоєні новою українською інтелігенцією, що виростає під прогресивним впливом Заходу, ці ідеї нової культури приводяться в єдність з національними, політичними й суспільними традиціями буремних століть попереднього періоду, і замість колишньої збройної боротьби проголошується боротьба культурна, в ім'я здійснення суспільних і національних ідеалів, які пов'язують в одне ціле маси народу з цією новою інтелігенцією.^{IV, 18}

Таким є, у коротких словах, зміст української історії. Він сам собою дає керівні ідеї її дослідженню та викладу. Якщо у сучасній історичній науці взагалі центр ваги дослідження пересувається на історію громадсько-правових, економічних і культурних відносин, а зовнішня політична історія має, головним чином, значення лише постільки, поскільки вона впливала на ці відносини, — то стосовно української історії ці принципи диктуються самим її змістом.

Самостійним державним життям український народ жив порівняно недовго, у давній період своєї історії і потім, уже тільки уривками, у пізніші сторіччя. Починаючи з XIV ст. він входить до складу інших, чужих держав, то слугуючи пасивним об'єктом їх управління, то стоячи у більш чи менш визначеній і виразній опозиції цьому управлінню. Якщо і у століття самостійного політичного існування українського народу державним життям керувала урядова меншість, що правила народом часто без його волі й проти його волі, то у подальші століття державне життя розвивалося здебільшого без будь-якого впливу на нього не лише нижчих, а й вищих верств українського суспільства. Тому зовнішні політичні й державні відносини цього часу можуть цікавити нас лише постільки, поскільки вони безпосередньо чи опосередковано впливали на національне, економічне і культурне життя українського населення. Економічна, суспільна і культурна історія українського населення для деяких періодів — єдино можлива історія українського народу, а внаслідок цього, навіть незалежно від загальних керівних принципів сучасного історичного дослідження, в історії українського народу взагалі на перший план мають бути висунуті явища економічної та культурної еволюції і простежені протягом усього часу, до-

ступного дослідженню. Якщо не з інших міркувань, то хоча б для самого лише з'ясування процесу розвитку його історії ми маємо приділити особливу увагу суспільному, економічному й культурному життю українського народу в перші віки його історичного існування та по можливості навіть — його існування доісторичного.

У цьому суспільному й культурно-економічному процесі ми маємо ту основу народного життя, яка проводить нас через усі стадії існування українського народу й пов'язує в одне органічне ціле його історію. Її особливості таким чином збігаються з керівним напрямком сучасної історичної науки, зате перебувають у різкому протиріччі зі звичайною, прищепленою школою схемою історичних посібників. Останні, як за віхами, рухаються за політичними організаціями, що виникають у Східній Європі, переходячи від одної до другої в міру їх посилення та значення. Сама по собі нераціональна, ця система спотворює історичну перспективу, насильницьки розриваючи живу нитку народного життя й не даючи поняття про справжній його розвиток. Треба звільнитися від звичних точок зору цієї схеми, щоб з'ясувати для себе історичне життя будь-якого з народів Східної Європи, зокрема й українського.

Вихідним пунктом нашим буде відокремлення південної групи східнослов'янських племен, з якої сформувалась українська народність; вивчення її географічно-етнографічної та культурної еволюції і того культурного середовища, в якому відбувався її розвиток.

Як я вже сказав, своєю нинішньою територією українська група племен оволодіває під час слов'янського розселення, рухаючись зі своєї прабатьківщини на південь і захід.

У теперішній час у науці дедалі глибше проявляється усвідомлення, що прабатьківщину європейських племен треба шукати не в Передній Азії, де, як припускалося раніше, вона була, а у Східній Європі: звідси у вельми давні часи, які приблизно визначають двома тисячоліттями до нашої ери, окремі групи почали поширюватись на захід, південь і південний схід; литовська і східнослов'янська групи племен були б у такому разі тими, які залишились на місці старих осель або у найближчому його сусідстві. Утім, хоч би як там було з індоєвропейською батьківщиною, в будь-якому разі групи слов'янська й литовська, найближчі між собою серед інших індоєвропейських племен, уже після відокремлення інших груп прожили тривалий час, у близькому сусідстві й спілкуванні, безсумнівно, у Східній Європі. Із рухом германських племен на Захід визначилася західна границя цих литовсько-слов'янських осель — у басейні Вісли. Південна визначалася із розселенням іранських племен у чорноморських степах: з історичних

джерел про чорноморську колонізацію бачимо, що кочове (вочевидь іранське) скіфсько-сарматсько-аланське населення степів не виходило за межі областей нижнього Дніпра, Південного Бугу і Дністра, і далі — на північ ми повинні припустити колонізацію слов'янську. На південний захід у II ст. до нашої ери Карпатське підгір'я покриває германська (або кельтсько-германська) колонізація бастарнів; перед їхнім приходом, а також і після послаблення їх слов'янська колонізація могла поширюватися до Карпат, у басейнах верхнього Дністра, Сяну й Вісли, прориваючись часами і далі на полудневий захід. Гірську ж область Карпат займала група дрібних народів неясного, цілком імовірно, фракійського походження. Все це були народи тієї самої індоєвропейської сім'ї. Лише по лінії, що перерізала східноєвропейську рівнину з північного заходу на південний схід (точніше визначити її не можемо), границі слов'янської колонізації зустрічались із зовсім чужою — фінською колонізацією.

У цьому трикутнику, котрий обмежується лінією Вісли на заході, Балтійським морем на півночі, на півдні займає області середнього Дніпра й Дністра, а на сході басейн Дніпра (крім, можливо, його великих східних приток), з найбільшою правдоподібністю потрібно шукати слов'янсько-литовську територію перед розселенням. Литовська група займала її північну частину, у сусідстві з Балтійським побережжям, і, мабуть, також землі між Двіною й Німаном, слов'янська — решту простору від Карпатського підгір'я до Алаунської (Валдайської) височини та басейну Волги, поступово розширюючи свою територію в міру того, як посувались на захід і південний схід сусідні групи — іранці, фракійці, германці. Південно-східна, українська група племен уже тоді, перед розселенням, могла займати північну і північно-східну частину своєї пізнішої території, поширившись згодом лише на південь і захід.

На вказаній території, у тісному сусідстві й спілкуванні, слов'янські племена прожили низку століть, досягнувши досить високого рівня культури. Кажу про слов'янські племена, а не про єдине слов'янське плем'я, бо племінна диференціація — зачатки відмінностей у племінному складі, мові й укладі життя мали до певної міри проявлятися вже у цей період, хоча ми й не можемо стежити за процесом цього відособлення. Про загальний рівень культури ми можемо судити за лінгвістичними даними (за існуванням у окремих слов'янських племен спільних назв, що сягають часів їхнього спільного життя). Бачимо в них уже досить розвинуте рільництво, початки городництва й садівництва, доволі широке коло ремесел, обробку металів і т. д. Якщо потім, у період свого розселення, слов'яни зображуються своїми культурнішими сусідами як населення малокультурне, з переважанням пас-

тушого й мисливського побуту, то це треба пояснити почасти надзвичайними умовами, в яких відбувалися ці міжнародні контакти (відомості стосуються передових кадрів руху, воєвничих, що нехтували умовами господарювання й культури), почасти потрібно бачити тут тимчасовий занепад культури, вельми звичний у періоди пересування та експансії.

Розселення слов'ян мало розпочатись не пізніше III ст. нашої ери. За рухом германських племен мав слідувати рух слов'ян на захід. Послаблення іранських орд Чорномор'я відкривало шлях на південь; гунський потік, що зруйнував останки іранської колонізації та погнав на захід готські племена Чорномор'я, остаточно відкрив ці землі для слов'янської колонізації.

Рух на південь східнослов'янських племен (південної, української групи) дає про себе знати появою у Чорномор'ї згаданих уже антів. На крайньому південному сході, у басейні Дону й сусідстві Азовського моря, ми бачимо їх у середині VI ст., і в той самий час вони виступають на лівому березі нижнього Дністра, що становив тоді крайню межу їхнього розселення на заході¹. У VII ст. відходять остаточно за Дунай південні слов'яни (предки балканських племен), і східнослов'янська (українська) колонізація займає землі до північного берега Дунаю. На заході відкрилися для неї, після руху слов'ян на захід і південний захід, прикарпатські землі й гірська область Карпат, що колонізувалася українським населенням, утім, лише поступово, протягом низки століть. У другій половині VII ст. українська колонізація могла вже оволодіти своєю пізнішою територією, принаймні у головних рисах, оскільки етнографічні границі не встановилися, звісно, одразу міцно, ^{IV, 21} та й серед українського населення могли довго залишатись острови чужорідного, найдавнішого, населення.

Пізніші колонізаційні пертурбації неодноразово вносили значні зміни в українське розселення, як воно склалося в цю добу. Не раз гнали вони з цієї території українське населення на захід та північ з менш захищених, відкритіших для всяких ударів східних і південних просторів.

Та серед усіх цих тисячолітніх змін і збурень воно вперто тримається своїх займанщин доби слов'янського розселення, за першої-ліпшої нагоди прагнучи повернути собі втрачене, і свої втрати, особливо на заході, у прикордонних областях змішаної колонізації, винагороджує набагато більшими набутками на південному сході. ^{IV, 21}

Більш детальні відомості про неї ми, однак, маємо лише пізніше, для X—XI ст. Найбільше даних повідомляють етнографічні огляди й уваги, зібрані у вступній частині до найдавнішого київського літопису (т. зв.

¹ Про них говорять Прокопій, Іордан, Феофілакт, Іоанн Ефеський, письменники VI і початку VII ст.

Нестора); хоча їх укладено у другій половині XI ст., та вони дають вказівки стосовно більш ранніх колонізаційних відносин, до тих змін, які було спричинено у другій половині X ст. рухом Печенізької орди. На підставі цих оглядів та інших історичних джерел (т. зв. Географа Баварського, Константина Порфірородного та ін.), а також археологічного й діалектологічного матеріалу, східнослов'янську колонізацію можна представити у такому вигляді: області верхнього Дніпра та верхів'їв Зах. Двіни й Волги займають племена північної групи — кривичі, дреговичі, радимичі, в'ятичі, предки нинішніх білорусів та великорусів; вони поширюються послідовно на схід, колонізуючи фінські землі, де згодом виростають справжні центри великоруського племені. Племена південної (української) групи розташовуються у басейні середнього та нижнього Дніпра, сягаючи на захід — в область Карпат, на схід — в область Дону. У центрі української колонізації на правому березі Дніпра, в околицях Києва розташувалося плем'я *полян*. У кінці X і в XI ст. воно займає невеликий трикутник між ріками Дніпром, Ірпенем та Россю. Можливо, раніше, до печенізького натиску, область полян сягала далі на південь, за Рось, і тут у більш відкритих, безлісних просторах «чистого поля», яке дало їм ім'я, розселилися вони спершу, а тільки пізніше були відтиснуті у північний кут своєї території, лісисті й горбкуваті околиці Києва.

Цей невеликий трикутник являє собою не лише географічний, а й історичний центр українських племен; утім, не лише останніх, — упродовж цілого ряду століть він був політичним і культурним центром для всієї Східної Європи. Звідси, очевидно, поширилось ім'я «Русі» спеціально до землі полян, назва «русина» до полян, хоча з утворенням Київської держави це ім'я прикладалося також, у ширшому розумінні, і до всієї цієї держави, і до всього східного слов'янства, що входило до складу «Руської», Київської держави. Щоправда, редактор найдавнішого київського літопису дотримувався тієї думки, що це ім'я принесли до Києва варяги (нормани), але це, за всіма міркуваннями, був невдалий, псевдовчений його здогад; насправді ім'я Русі зв'язане з Полянською землею й виступає на півдні набагато раніше, ніж гадали київські книжники.

У безпосередньому сусідстві з полянами на заході жили *древляни*. Літопис пояснює, що вони звалися так тому, що жили в лісах, але не вказує точніше меж їхньої колонізації. Мабуть, вони жили в області Тетерева й Случі, до Прип'яті — на півночі та Дніпра — на північному сході.

Східними сусідами полян, за Дніпром, були *сіверяни*, *сівера*, здається, найбільше з українських племен: літопис говорить, що вони займали область Десни, Сейму і Сули.

Які племена жили далі на південний схід, за побережжям Сули, літопис не каже. У той час, коли він складався, побережжя Сули вже сильно запустило під натиском тюркських орд, але раніше, до другої половини X ст., слов'янська колонізація займала басейн Дону, сягаючи Азовського моря. Про це вельми виразно говорять арабські географи IX і X ст. — вони навіть називають Дон, а іноді й нижню Волгу, яку вважають частиною тієї ж ріки, — «Слов'янською рікою». Тмурокань на гирлі Кубані (над Керченською протокою), що залишалася у володінні київських князів у X й XI ст., у IX–X ст. не являла собою такого острова, відокремленого тюркським морем, яким ми бачимо її у XI ст., а прилягала до української колонізації області Дону. Але яке саме плем'я жило тут, як воно звалося, цього ми не можемо сказати.

На нижньому Дніпрі сиділо спершу плем'я *уличів* (або *угличів*), імовірно, на його правому березі. Пізніше, мабуть, під натиском печенігів, у середині X ст., вони пересунулись далі на захід, в область Південного Бугу. Тоді ж покинули вони й Чорноморське побережжя, літопис зберіг лише згадку про їхні поселення на чорноморському березі, так само, як і їхніх західних сусідів — *тиверців*, що займали землі по Дністру й далі до Дунаю. Під натиском тюркських орд ця українська колонізація, кінець кінцем, мала відступити на північ та північний захід, залишивши на Чорноморському побережжі та у степах лише слабкі рештки свої, відомі у XII–XIII ст. під іменами «бродників», «берладників».

На північ від тиверців, на захід від древлян, жило плем'я *дулібів*. Ця старовинна племінна назва, як пояснюють замітки Початкового літопису, була витіснена згодом пізнішими іменами, — вочевидь, термінами політичними, що походили від політичних центрів, які виникли на території племені: волинян (від міста Волиня) та бужан (від м. Бузька). Границь розселення племені літопис не вказує, пояснюючи тільки, що воно жило по Бугу (Західному).

Далі на заході, у теперішній Галичині, зазвичай вміщують плем'я хорватів, але існування такого племінного імені серед українських племен є дуже сумнівним: хоча воно у літописі один раз і названо між українськими племенами, але ця згадка не особливо надійна, і ми, власне, не знаємо, до якого племені належала давня українська колонізація верхнього Дністра й Карпатських земель, — були то дуліби чи інше українське плем'я.

Ця початкова колонізація зазнає низки змін унаслідок руху тюрксько-фінських кочових орд, що були справжньою історичною виразкою українського народу, гальмом його економічного й культурного розвитку, руйнівником його колонізації,^{II, 27} хоча з іншого боку, тисячолітня боротьба з цими

ордами становить безцінну заслугу українського народу перед європейською культурою, для якої він був опорою проти азіатських кочівників,^{11, 27} хоч би якою почесною була для українського населення ця тисячолітня боротьба з ордами, які переважно не вийшли на захід із чорноморських степів і виснажили свої сили та енергію у цій боротьбі з українським народом.^{1, 17} Послѣдній принялъ на себя тѣ удары, которые иначе упали бы на западные народы, на ихъ культуру и благосостояніе.^{1, 17}

Гунська орда була передовим полком змішаного тюрксько-фінського потоку, який рухався за нею. Повільно й довго, то затримуючись і послаблюючись, то прориваючись одразу, як виверження вулкана, лився цей потік серед безнастанних воєн з осілим населенням та запеклої боротьби серед самих отих орд, в якій декотрі з них безслідно зникають.

У період розселення українських племен проходять через чорноморські степи орди болгар та аварів. По їхніх слідах землі нижнього Дону займають хозари, орда неясного етнографічного складу (мабуть, змішана, фінсько-тюркська). Вона не мала руйнівного характеру інших кочових орд і навіть була корисним культурним чинником, стримуючи натиск тюркських орд Передньої Азії. Більш тяжким для осілої колонізації Чорномор'я був рух маляр (угрів), що перейшли через чорноморські степи у IX ст. У кінці цього століття їх витіснили, у свою чергу, печеніги, які прорвалися крізь хозарський оплот під натиском інших тюркських орд, що напірали на них зі сходу, — узів та кипчаків.

Тоді як попередні фінсько-тюркські орди переважно лише переходили через чорноморські степи на землі середнього та нижнього Дунаю, суто тюркська міграція, розпочата печенігами, не виходила з чорноморських степів і тому мала надзвичайно тяжкі наслідки для українського життя.

Печеніги (пацинаки — візантійських письменників, баджнук — арабських) прориваються з-за Волги у 70–80-х рр. IX ст., а у 890-х вже з'являються, по слідах маляр, над нижнім Дунаєм та, оволодівши чорноморськими степами від Дону до Дунаю, розташовують тут свої кочовища. Сусідство цієї багаточисельної, войовничої та хижої орди виявилось нестерпним для осілого, хліборобського українського населення чорноморських степів, що вже відвикло від розбійницьких походів епохи розселення, коли воно само брало діяльну участь у набігах болгар та аварів. Воно починає відступати на північ і північний захід; деякі племена — як уличі й тиверці, зовсім зникають у цій міграції. У другій половині X ст. печеніги починають нападати й на землі середнього Подніпров'я, відкриті для їхніх нападів після відступу чорноморського населення. Околиці Києва у кінці X ст. зазнають безперервних нападів. У результаті — землі на південь від Києва сильно

спорожніли, і Володимир Великий змушений був зайнятися влаштуванням нової оборонної лінії по річках Стугні, Острі й Трубежі, у найближчому сусідстві Києва, створюючи укріплені міста й населяючи їх колоністами з інших земель.

Лише повний занепад Печенізької орди у другій чверті XI ст. зупинив цей відступ українського населення за лінію лісу, куди не досягали набіги кочівників.

Печенізька орда, розтрачуючи свої сили у війнах з українським населенням, одночасно витримувала натиск тюркських орд, які рухалися слідом за нею в Європу. Коли в 960-х рр. впала під ударами Святослава Хозарська орда, рух тюрків у чорноморські степи посилювався. Попереду йшла орда узів (огузів), що звалася у київських літописах торками (себто тюрками). За нею рухалась набагато сильніша орда кипчаків, які звалися в наших літописах половцями або куманами. Напад печенігів на Київ у 1036 р., що закінчився для них дуже невдало, був останньою конвульсією Печенізької орди: вона відступає за Дунай. Чорноморські степи на короткий час займають узви, але, маючи з фронту печенігів, а з тилу половців, вони не були страшними ворогами для українських земель. Похід на них південних князів у 1060 р. остаточно зламав сили узів, і вони вслід за тим відступають також за Дунай. Після цього чорноморські степи від Уралу до Дунаю перейшли у неподільне володіння половців більш ніж на півтора століття.

Ця дика й войовнича орда кочувала головним чином у донських степах, хоча зустрічаємо половецькі кочовища навіть на правому березі Дніпра, особливо пізніше (у XII—XIII ст.). Вона закінчила процес витіснення української колонізації із степів Чорномор'я. Тільки над морем, на великих торгових шляхах, трималися поселення зі слов'янським чи змішаним населенням, як Тмуторокань, «Руський порт» біля гирла Дону, Олешня на нижньому Дніпрі та інші, менш відомі. У степах і на Чорноморському побережжі ми зустрічаємо ватаги наших промисловиків і піратів, попередників пізніших козаків: бродників (від «бродити»), берладників (від міста Берладь біля нижнього Дунаю, що служило одним із збірних місць цих «бродяг»), галицьких риболовів на нижньому Дунаї. Дружини їх досягають іноді значних розмірів: напр., в одному випадку виступає загін з 6000 берладників; але в сумі — це лише жалюгідні залишки давньої української колонізації, витісненої тюрками з Чорномор'я.

Обжившись у чорноморських степах, половці у 80-х рр. XI ст. дедалі частіше й частіше починають здійснювати набіги на землі, що лежать по середній течії Дніпра; у 1090-х рр. їхні безперервні напади на околиці Києва та Переяслава відтворюють найтяжчі часи печенізького натиску і знову

руйнують колонізацію південної Київщини й Переяславщини, що відновилася було протягом короткого затишшя.

Але ці страшні спустошення кінєць кінцем викликають опір: з ініціативи переяславського князя Володимира Мономаха південні князі об'єднаними силами здійснюють низку походів у глибину половецьких кочовищ. Ці походи у першій чверті XII ст. дійсно підірвали сили Половецької орди й послабили її агресивність. Але самі князі потім допомогли їй відновити свої напади, використовуючи половецькі орди у своїх міжусобицях як допоміжні загони. У другій половині XII ст. половці знову починають часто нападати на землі Київського й Переяславського князівств, хоча ці напади й не мають колишньої інтенсивності.

Для оборони пограничних земель від половців і колонізації їх князі селили тут залишки печенігів, тюрків та інших племен, що добровільно переходили під владу князів України після того, як степами заволоділи половці. У літописах це різноплемінне тюркське населення¹, підвладне руським князям, носить спільну назву чорних клобуків (себто чорних шапок, — переклад тюркського імені каракапаків). У них намагалися вбачати предків пізніших козаків, але це помилковий погляд. Під час монгольського нашестя XIII ст. тюркська колонізація Русі, безсумнівно, була захоплена цим новим вихором: вона повернулася зі степу, не встигнувши асимілюватися з українським населенням і не залишивши ніяких значних слідів в українському етнічному типі.

«Історія України-Руси», т. I, розд. 3 і 4 (східнослов'янські племена до і по розселенню), т. II, розд. 8 (стеги в XI—XIII ст.).

Грушевський М. Вступні уваги. Наш край перед великою слов'янською міграцією. Неслов'янська степова людність IV—X в. / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. I: до початку XI віка. — Львів: наклад Наукового товариства імені Шевченка, 1898. — С. 1—91.

Грушевський М. Слов'янська колонізація нашої території / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. I: до початку XI віка. — Львів: наклад Наукового товариства імені Шевченка, 1898. — С. 92—143.

Грушевський М. Культура і побут українсько-руських племен перед і по розселенню / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. I: до початку XI віка. — Львів: наклад Наукового товариства імені Шевченка, 1898. — С. 144—229.

Грушевський М. Слов'янська колонізація українсько-руської території. В додатку: колонізаційні втрати X в. (міграція печенігів) / М. Грушев-

¹ Серед нього були й половці з колін, розгромлених у внутрішніх війнах Половецької орди.

ський // Історія України-Руси. — Т. I: до початку XI віка. — 2-е видання, розширене. — Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904. — С. 143–211.

Грушевський М. Культура і побут українсько-руських племен в часах і розселення по нім / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. I: до початку XI віка. — 2-е видання, розширене. — Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1904. — С. 212–325.

Грушевський М. Степи / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. II: XI–XIII вік. — 2-е видання, розширене. — Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1905. — С. 505–551.

Грушевский М. Киевская Русь. — Т. 1: Введение. Территория и население в эпоху образования государства. — СПб.: Типография Императорского училища глухонемых, 1911. — 490 с.

Волков Ф. Антропологические особенности украинского народа / Ф. Волков // Украинский народ в его прошлом и настоящем / под редакцией Ф. Волкова, М. Грушевского, М. Ковалевского, Ф. Корша, А. Крымского, М. Туган-Барановского, А. Шахматова. — Т. 2. — СПб.: Типография товарищества «Общественная Польза», 1916. — С. 427–454.

Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа / Ф. Волков // Украинский народ в его прошлом и настоящем / под редакцией Ф. Волкова, М. Грушевского, М. Ковалевского, Ф. Корша, А. Крымского, М. Туган-Барановского, А. Шахматова. — Т. 2. — СПб.: Типография товарищества «Общественная Польза», 1916. — С. 455–647.

ЗМІСТ

В. Кавунник. ІСТОРІЯ ВИДАННЯ «ОЧЕРКА» МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	V
Передмова до першого видання	1
Передмова до другого видання	2
Передмова до третього видання	6
Передмова до четвертого видання	7
I. Сучасна українська колонізація та її історичні зміни; географічні умови; український етнічний тип	8
II. Загальні риси української історії. Розселення українських племен ..	26
III. Культура й побут	38
IV. Торговельні зносини; початок державної організації; літописна традиція про початок Київської держави	47
V. Київська держава у IX та X ст. — процес утворення	60
VI. Київська держава в XI та XII ст. — процес розкладу	74
VII. Князівства-землі XI—XIII ст. Галицько-Волинська держава XIII—XIV ст.	84
VIII. Політичний і суспільний устрій, право та культура XI—XIII ст. ..	95
IX. Перехід українських земель під владу Великого князівства Литовського й Польщі (XIV—XV ст.)	113
X. Українські землі у XV—XVI ст.; збирання українських земель Польщею	125
XI. Суспільна й культурна еволюція. Привілейовані стани	140
XII. Селянство.	154
XIII. Міста. Релігійно-національний і культурний рух XVI—XVII ст. ..	165
XIV. Козацтво — його походження і розвиток	177
XV. Козацтво й козацькі війни до 1648 р.	189
XVI. Хмельниччина	207
XVII. Устрій і відносини, створені Хмельниччиною	225
XVIII. Події після смерті Хмельницького (1657—1663)	237
XIX. Смути 1660—1680 рр.	250
XX. Відносини кінця XVII ст.	263
XXI. Соціально-економічний процес у Східній Україні XVII—XVIII ст.	273

XXII. Повстання Мазепи й перше скасування гетьманства	285
XXIII. Останні гетьмани	298
XXIV. Ліквідація старого устрою Гетьманщини	309
XXV. Правобережна Україна	319
XXVI. Західна Україна	331
XXVII. Занепад національного й культурного життя у Східній Україні	349
XXVIII. Українське відродження в Росії	360
XXIX. Українське відродження в Австро-Угорщині	376
XXX. Сучасний стан українства в Австро-Угорщині	392
XXXI. Сучасний стан українства в Росії	413
XXXII. Останні десятиріччя	443
ДОДАТКИ	459
Грушевський М. Передмова до брошури «Українство в Росии, его запросы и нужды (глава из «Очерка истории украинского народа»)» – розділ XXXI. «Сучасний стан українства в Росії»	461
Листи з історії видання «Очерка» Михайла Грушевського	463
№ 1. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 22 травня 1903 року	463
№ 2. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 20 серпня (3 вересня) 1903 року	464
№ 3. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 18 вересня 1903 року	465
№ 4. Фрагмент листа Максима Славінського до Михайла Грушевського від 3 (16) жовтня 1903 року	466
№ 5. Фрагмент листа Максима Славінського до Михайла Грушевського від 17 листопада 1903 року	467
№ 6. Лист Михайла Грушевського до Максима Славінського від 6 (19) грудня 1903 року	468
№ 7. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 12 грудня 1903 року	469
№ 8. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 13 лютого 1904 року	470
№ 9. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 16 лютого 1904 року	471

№ 10. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 10 березня 1904 року	472
№ 11. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 19 березня 1904 року	473
№ 12. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 23 квітня 1904 року	474
№ 13. Лист Салтикова до Михайла Грушевського від 9 липня 1904 року	475
№ 14. Фрагмент листа Олександра Браудо до Михайла Грушевського від 2 вересня 1904 року	477
№ 15. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 14 вересня 1904 року	478
№ 16. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від [26 вересня 1904 року].	480
№ 17. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 13 жовтня 1904 року.	482
№ 18. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 21 жовтня 1904 року.	483
№ 19. Лист Н. Зандмана до Михайла Грушевського від 3 листопада 1904 року	484
№ 20. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 14 грудня 1904 року	485
№ 21. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського, січень 1905 року	487
№ 22. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 9 березня 1905 року	489
№ 23. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 13 березня 1905 року	490
№ 24. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського, червень 1905 року.	491
Рецензії на «Очерк» Михайла Грушевського	492
Павлов Н. Ученый труд г-на профессора Грушевского: Очерк истории украинского народа	492
Сторожев В. Проф. М.С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. СПб., 1906.	511
Проф. Мих. Грушевский. Украинство в России, его запросы и нужды. СПб., 1906 г.	507
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	514

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 22

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Серія «Монографічні історичні праці»

Редактор *Л. Веремієнко*
Художнє оформлення *С. Іванов*
Технічний редактор *І. Сімонова*
Коректор *О. Тростянчин*

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Ум. друк. арк. 46,0.
Обл.-вид. арк. 40,0. Тираж 5000 пр. Зам. 48-15

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПрАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас” КП ДАК “Укрвидавполіграфія”
79005 м. Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК 1110 від 08.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 22 : Нарис історії українського народу /упор. І. Гирич, В. Кавунник. — 2015. — 568 с. — (Серія «Монографічні історичні праці»).

ISBN 978-966-603-223-5;

ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

У томі 22 Творів М. Грушевського у 50-ти томах уміщено в українському перекладі працю «Очерк истории украинского народа», яку історик опублікував у 1904 р. За життя автора книга була перевидана у 1906, 1911 і 1913 рр. «Очерк...» призначався для російськомовної української інтелігенції та росіян і знайомив з тисячолітньою історією українського народу від доісторичних часів і князівського періоду до доби новітнього українського відродження у ХІХ — на початку ХХ ст. Крім «Ілюстрованої історії України» — це єдина суцільна політична історія України від найдавніших часів до модерного часу. До тому увійшли «Додатки», які розкривають історію створення книжки та рецепцію суспільства на неї.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)